

РИЖУК

Сергій Миколайович,

доктор сільськогосподарських наук,

професор,

головний науковий співробітник

Національної наукової сільськогосподарської
бібліотеки НААН

(м. Київ)

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА ЯК ОСЕРЕДОК ФОРМУВАННЯ ВИДАТНОГО ЕКОНОМІСТА, НОБЕЛІВСЬКОГО ЛАУРЕАТА САЙМОНА (СЕМЕНА) КУЗНЕЦЯ

У статті розглянуто наукову творчість Саймона (Семена) Кузнеця в контексті харківської вищої економічної школи на початку ХХ ст. Встановлено, що написана Саймоном в 1919–1921 рр. в Харківському комерційному інституті (Україна) та захищена в 1924 р. у Колумбійському університеті (США) магістерська дисертація стала підґрунтям становлення вченого як фундатора досліджень національного доходу, економічних циклів та економічного зростання. Виявлено, що ставши творцем теорії будівельних циклів – коливань тривалістю у 18–25 років, які пов'язані з періодичним масовим оновленням житла новим поколінням та вивчаючи особливості демографічних процесів, С. Кузнець відкрив закономірність динаміки цього явища та ряд важливих загальноекономічних закономірностей розвитку світової економіки.

В статье рассмотрено научное творчество Саймона (Семена) Кузнеця в контексте харьковской высшей экономической школы в начале ХХ в. Установлено, что написанная Саймоном в 1919–1921 гг. В Харьковском коммерческом институте (Украина) и защищена в 1924 г. в Колумбийском университете (США) магистерская диссертация стала основой становления ученого как основателя исследований национального дохода, экономических циклов и экономического роста. Виявлено, что будучи создателем теории строительных циклов – колебаний длительностью в 18–25 лет, связанных с периодическим массовым обновлением жилья новым поколением, и изучив особенности демографических процессов, С. Кузнець открыл закономерность динамики данного явления и ряд важных общеэкономических закономерностей развития мировой экономики.

The article describes the scientific work of Simon (seeds) in the context of the Blacksmith Kharkov School of Economics in the early twentieth century. It was found that written in 1919–1921, Simon. In Kharkiv Commercial Institute (Ukraine) in 1924 and protected. At Columbia University (USA) Master's thesis became the basis for the formation of scientific research as the founder of the national income,

economic cycles and economic growth. Revealed that became the creator of the theory of the construction cycle – fluctuations in the duration of 18–25 years, associated with periodic mass update the new generation of housing and studying features of demographic processes, S. Smith opened the regularity of the dynamics of this phenomenon and a number of important general economic laws of development of the world economy.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Альфред Нобель заповідав присудження його премію видатним ученим світу за найважливіші відкриття у фізиці, хімії, фізіології, медицині та літературі, а згодом цей список поповнився економікою. До цього часу серед лауреатів премії поки що немає українців ні за національністю, ні за громадянством. Це зумовлено ще й тим, що Україна як самостійна держава існує відносно недавно – з 1991 р.

Серед всесвітньо відомих Нобелівських лауреатів є вчені, письменники, діячі культури, які народилися, зростали чи жили в Україні [1]. На території сучасної країни народилися шестеро майбутніх Нобелівських лауреатів. Крім них, є ще три: Петро Капиця народився в Петербурзі, але його батьки походили з України, мати була україркою; Ісидор Рабі та Менахем Бегін – родом з української етнічної території. Усім їх присвячені численні праці сьогодення [2–6] та інші.

Серед них і Саймон (Семен) Сміт Кузнець (1901–1985) – американський учений-економіст, який народився, навчався, розпочинав свою діяльність та тривалий час жив і творив в Україні, але Нобелівську премію одержав як громадянин США.

Спеціальною премією імені Альфреда Нобеля в галузі економіки він був

Саймон Кузнець отримує Нобелівську премію від короля Густава Адольфа в Стокгольмі, Швеція, грудень 1971 р.

удостоєний у 1971 р. „за емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання, яке привело до нового, глибшого розуміння як економічної та соціальної структур, так і процесу розвитку”.

Все своє життя він займався дослідженнями циклічності економічних процесів, вивченням макроекономіки. З ім'ям Саймона також пов'язують походження терміну „валовий національний продукт”. Розробка програм національного доходу США як одного з найважливіших показників рівня економічного розвитку американського суспільства і матеріального добробуту його громадян та дослідження чинників і показників національного доходу багатьох країн принесли вченому міжнародне визнання. На основі праць ученого було розроблено стратегію, що дала змогу США подолати складну економічну кризу 30-х рр. ХХ ст. [7].

Саймон Кузнець є яскравим вченим-економістом ХХ ст., одним із фундаторів сучасної економічної думки. Його особистість та внесок у економічну науку привертають пильну увагу дослідників. Інтерес зростає ще й у зв'язку з сучасною кризою економічних знань. Про нього написано десятки праць, а академічні біографії написані його учнями і колегами Р. Фогелем, М. Абрамовичем, В. Капура-Форманом і М. Перлманом.

Саймон Кузнець, поряд з Іллею Мечниковим і Левом Ландау є одним із трьох Нобелівських лауреатів, життя і наукова творчість яких пов'язані з Харковом. Але до недавнього часу про його харківський період життя було мало відомо. Його зростання в житті та перші поступи в науці були завуальовані часом, сповненим військових подій. І лише копітка робота харківських дослідників уможливила відтворення історичних фактів тих складних років.

Мета дослідження: розкрити умови формування в Україні Саймона Кузнеця – видатного економіста, лауреата Нобелівської премії з економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив, який справила на Саймона Кузнеця харківська економічна школа початку ХХ ст., представляє сьогодні у дослідників особливий інтерес, адже виявилось, що в 1918–1921 рр. Саймон Кузнець навчався в Харківському комерційному інституті – в одному із навчальних закладів, де формувалася вища спеціальна економічна освіта. У 2013 р. вийшла в світ книга про видатного американського економіста, Нобелівського лауреата Саймона Кузнеця (1901–1985), яка була написана в Харкові і є джерелом, що вперше описує становлення наукових поглядів автора у зв'язку з ідеями вчених харківської економічної школи початку ХХ ст. [8].

Магістерська дисертація Саймона «Система економіки д-ра Шумпетера: розглянута й аналізована» була захищена ним в Колумбійському університеті в 1924 році, однак написана була в 1919–1921 рр. в місті Харкові, і готувалася до подання як курсова робота студента другого курсу Харківському комерційному інституті.

Дисертація відома у двох англomовних примірниках: один з них, чорновий і зберігається в архівному фонді С. Кузнеця в Гарвардському університеті (Papers of Simon Smith Kuznets, 1923–1985 (inclusive), 1950–1980 (bulk), HUGFP 88.45 Lecture notes, speeches, manuscripts and other papers, 1923–1981 (6 boxes)); інший, що представлявся до захисту, – в бібліотеці Колумбійського університету (COA F24 v. 19).

Період наукової творчості С. Кузнеця до його еміграції в США вперше в Україні було детально висвітлено у 2010 р. в роботі [9], яка присвячена життю і навчанню Саймона Кузнеця в Харкові, у якій зроблено намагання проаналізувати його ранню наукову творчість в контексті харківської вищої економічної школи початку ХХ ст. Написання даної праці стало можливим завдяки передачі донькою С. Кузнеця Джудіт Коваль Штейн харківським дослідникам копій унікальних документів з сімейного архіву свого батька, а також отриманню харків'янами копії магістерської роботи С. Кузнеця, що нині зберігається в архіві Гарвардського університету. У даній роботі немало посилянь на праці вченого-економіста та історика економічної думки професора Е. Л. Лортікяна (1926–1999), який немало зробив для відтворення дорадянської історії економічної науки та освіти в Харкові.

«... Рівень мислення Кузнеця та інших учасників був неперевершеним... Коли всі ці непрофесіонали заплутували яке-небудь питання, слово брав за своєю ініціативою або на прохання голови Кузнець – скромна, делікатна людина з тихим голосом, неквапливою і чіткою професорською промовою ... нікого не зачіпаючи, він швидко замінював туманні розмови більш-менш чітким аналізом. Через десять – п'ятнадцять хвилин все ставало на свої місця, і ми дивувалися, як ми цього раніше не розуміли або не помічали. Його вміння розкласти складне питання на прості та ясні складові захоплювало», – згадував А. Анікін про свої зустрічі з Саймоном Кузнецем восени 1955 р. на засіданнях робочих груп Економічної комісії ООН для Азії і Далекого Сходу в Бангкоку [10, 11–12].

За влучним коментарем М. Абрамовиця «... коли Кузнець тільки починав свою діяльність ..., економіку можна було за великим рахунком все ще вважати спекулятивною наукою ... Вона виходила з нечітких постулатів і шляхом логічних узагальнень переходила від них до цілком розмитих висновків. Свого часу цей метод приніс досить значні результати ... Однак він був практично марний в питаннях, пов'язаних з економікою різних країн у цілому, з їх зростанням і циклічністю. Для дослідження цих сторін економічного життя

економіка повинна була перетворитися з галузі прикладної логіки в емпіричну науку. Мені здається, ми маємо право сказати, що за останні півстоліття в даному напрямі було зроблено ряд важливих кроків. Серед іншого, тут можна відзначити і більшу повноту охоплення, і значну деталізацію, і відтворення історичних даних, і емпіричні дослідження росту і коливань, і розвиток економетричних досліджень, і кількісну економічну історію. І у всіх цих галузях внесок С. Кузнеця був не меншим, а нерідко і більшим, ніж будь-якого іншого сучасного вченого» [11].

Як правило, в Саймоні Кузнеці вбачають учня визначного американського економіста, творця Національного бюро економічних досліджень Уеслі К. Мітчелла [12]. Свою велику повагу віддає йому С. Кузнець у своїй Нобелівській автобіографії. Однак знайомство з ранніми працями вченого та факти його стрімкого академічного прогресу в Колумбійському університеті не свідчать про вичерпність цього впливу і дає підстави для пошуку, окрім плідної співпраці з У. Мітчеллом, особистого таланту Саймона Кузнеця, чогось, що вже з перших кроків у науці допомогло молодому емігранту заявити про себе як про великого економіста.

Розмірковуючи про становлення С. Кузнеця як ученого, історик економічної науки М. Перлман проводить паралель між ним і його старшим колегою-економістом з дещо схожою долею – Зелігом Перлманом (батьком М. Перлмана). При цьому, посилаючись на бундистські захоплення свого батька в юності, М. Перлман відзначає, що і З. Перлман і С. Кузнець «були очевидним продуктом російсько-єврейського марксизму зразка епохи, що передувала 1920–м рокам» [13].

Автор значної за об'ємом біографічної публікації, присвяченій Саймону Кузнецю останнім часом, Г. Вейл також відзначає оригінальність його творчості в межах американської економічної науки першої половини ХХ ст., але формулює іншу гіпотезу, згідно якої С. Кузнець приїхав з Харкова, маючи досконалі знання «статистичних та емпіричних методів», унікальну здатність дивитись на економіку суто з емпіричних позицій, «крізь лінзи, які не заму́тнені

якою-небудь теоретичною упередженістю», з позиції майже чистої дошки («tabula close to rasa») [14].

Виклад основного матеріалу. Народився майбутній економіст Сі́мон Сміт Кузнéць (англ. Simon Smith Kuznets, укр. Кузнець Семен Абрамович) 30 квітня 1901 р. в місті Пінськ (на той час – Україна, нині – Білорусь) [15; 16; 17, 28–31]. Батько Семена ще в 1907 р. виїхав до Північно-Американських Сполучених Штатів, а родина залишилась в Україні. Майбутнє для своїх синів мати вбачала у навчанні, тож навчався Семен Кузнець спочатку у реальному училищі в Харкові, потім, по закінченню гімназії, вступив до Харківського комерційного інституту, де навчання тривало 4 роки (курси), однак юнак провчився там лише з 1918 до 1921 р., склавши іспити за 1-й і 2-й курси.

На той час на перших двох курсах освоювались загальноосвітні й базові економічні дисципліни (табл. 1).

Таблиця 1

**Навчальні плани 1-го та 2-го курсів у Харківському комерційному інституті в 1918–1921 рр. [18 с. 17]
(назви дисциплін в тогочасній інтерпретації)**

Назви дисциплін 1-го курсу	Викладачі	Назви дисциплін 2-го курсу	Викладачі
Богослов'я	Н.С.Стеллецький	Економічна політика	М.Н.Соболев
Політична економія	П.І.Фомін	Статистика	А.Н.Анциферов
Історія екон.навчань	В.Ф.Левитський	Економічна географія	П.І.Фомін
Загальна теорія права	А.Н.Фатеєв	Цивільне право	С.Є.Сабінін
Державне право	Н.І.Палієнко	Адміністративне право	А.А.Раєвський
Комерційна арифметика	А.Н.Сериков	Рахівництво	П.М.Соболев
Землезнавство	І.І.Попов	Вища математика	В.Х.Даватц
Російська історія	В.І.Савва	Теорія вірогідності	С.Н.Бернштейн
Загальна історія	Н.С.Гольдін	Спецкурс політичної економії	І.А.Трахтенберг
<i>Практичні заняття</i>			
Політична економія	П.І.Фомін	Статистика	А.Н.Анциферов
Загальна теорія права	В.С.Трахтеров	Політична економія	І.А.Трахтенберг
Рахівництво	А.А.Савчук, П.М.Соболев, А.Н.Сериков	Цивільне право	В.І.Серебровський
		Вища математика	В.Х.Даватц
		Репетитор по залікових роботах	Д.Н.Іванцов
		Групові практичні заняття з статистики	І.І.Белянін, А.Н.Макаровський, Г.Ф.Обдула
		Практичні заняття по спеціальному курсу політичної економії	І.А.Трахтенберг

На той час у складі інституту був створений один економічний факультет (відділ), навчання на якому велося по підвідділах (циклах). Діяли навчально-допоміжні й науково-допоміжні підрозділи: кафедри, лабораторії, музеї, семінари, бібліотеки, кабінети. Основними прибутковими статтями бюджету курсів були плата за навчання і збір з промислових посвідчень (самооподаткування) членів Харківського купецького товариства. Вартість навчання в 1912 р. становила 100 рублів на рік.

У період революції (1917) і Громадянської війни діяльність інституту була дезорганізована студентським страйком і діями Радянського уряду. А 11 березня 1919 р. завдяки призначенню в інститут комісара – студента Інституту Л. М. Майєра, Харківський комерційний інститут був об'єднаний з юридичними факультетами обох університетів (імператорського і жіночого), навчальні плани були зруйновані введенням нових "обов'язкових" предметів, був фактично ліквідований ценз прийому [19].

Із заняттям Харкова Добровольчою армією нормальне життя інституту було відновлене. Професори і викладачі інституту брали активну участь у Білому русі. У будівлі навчального закладу діяли курси права і політики ОСВАГ, проводилися засідання Академічного союзу, в Актовому залі з успіхом проходили антибільшовицькі публічні лекції. Крім того, тут влаштовувалися добродійні концерти і танці на користь лазаретів. У жовтні 1919 р. ряд професорів приєдналися до підписання складеної В. Ф. Левітським «Відозви російських вчених до Європи», де різко засуджувався більшовизм. Заняття, що розпочалися у вересні 1919 р., на 1-й курс було прийнято 850 студентів.

Протягом 1912–1919 рр. у вузі працювали перспективні вчені-дослідники, які паралельно співробітничали з іншими вузами, професійними громадськими об'єднаннями, місцевим органами самоврядуванням. Найперспективнішими були дослідники з таких напрямів як статистика й економіка сільськогосподарської кооперації – О.М. Анциферов, Д.І. Іванцов, І.В. Ємельянов, Г.Ф. Обдула; економіка і економічна історія промисловості, математичні методи дослідження кон'юнктурної динаміки – П.І. Фомін;

грошовий обіг і фінансові ринки – І.А. Трахтенберг; економіка сільського господарства – О.М. Челинцев; організація і економіка підприємств – Г.І. Месрович та інші.

При відступі Добровольчої армії Харків покинули чимало провідних учених, емігрувавши або припинивши співпрацю в інституті: М.М. Анциферов, О.М. Терпигорєв, Д.М. Іванцов, О.М. Челінцев, Й.А. Трахтенберг та ін. З тих, які залишилися, в червні 1919 р. були жорстоко вбиті чекістами взяті заручниками професор М.С. Стеллецький та член Опікунської ради купець С. М. Жевержеєв [17, с. 44–45].

У кінці 1919 – на початку 1920 рр. радянська влада відібрала в інституту будівлю та бібліотеку, навчальна діяльність там практично припинилась [17, с. 47–48]. 1920 р. заклад був реорганізований в Харківський інститут народного господарства.

Донедавна вважалося [20], що С. Кузнець закінчив Харківський університет. Белгородський дослідник В. Московкін, виходячи з документів, що підтверджують факт його навчання в Харківському комерційному інституті, робить висновок про неможливість паралельного навчання його в Харківському університеті [9]. Очоливши на початку 1920-х рр. сектор у відділі статистики праці Центральної ради профспілок України, Семен (Саймон) у 1921 р. друкує в збірці «Матеріали зі статистики праці в Україні» свою статтю «Грошова заробітна платня робітників і службовців фабрично-заводської промисловості м. Харкова у 1920 р.». А вже в 1922 р. разом із молодшим братом він через Польщу відправляється вслід за батьком до США, де вже в 1922–1923 рр. навчається у Колумбійському університеті, по закінченні якого отримує ступінь магістра з економіки. Магістерська дисертація С. Кузнеця «Dr. Schumpeter's system of economics, presented and analyzed» («Система економіки д-ра Шумпетера: розглянута й аналізована»), захищена в Колумбійському університеті в 1924 р., була написана ще в Харкові. 1926 р. отримує докторський ступінь за дослідження «Циклічні коливання: розробка й оптова торгівля у США: 1919–1925» в цьому ж університеті.

З 1927 р. Саймон Кузнець очолював Комітет з економічного зростання у Національному бюро економічних досліджень, а згодом був запрошений до престижної наукової установи – Ради з досліджень в галузі соціальних наук, де молодий вчений зацікавився теоретичними проблемами циклів та коливань в економіці. Ці дослідження привели його до розуміння ігнорування його колегами важливої економічної складової – ціни товару, внаслідок чого в 1930 р. випустив ґрунтовну працю «Столітня динаміка виробництва та цін».

Крім того, Саймон Кузнець відомий і як педагог. У США він працював професором в Гарварді (1960–1971), в університетах Пенсільванії (1930–1954) і Джона Хопкінса (Балтімор, 1954–1960); в Національному бюро економічних досліджень (1927–1961); був обраний почесним доктором багатьох американських вузів, зокрема, Принстонського, Колумбійського університетів. В 1954 р. він став Президентом Американської економічної асоціації.

Помер наш земляк 8 липня 1985 р. в Кембриджі штату Массачусетс, в якому сконцентрована значна чисельність наукових та освітніх установ. Колишній харків'янин все життя пам'ятав про свою батьківщину: в його домі лунали українські пісні, зберігалися меморіальні речі.

Висновки. Ранню наукову творчість Саймона (Семена) Кузнеця можна розглядати в контексті харківської вищої економічної школи на початку ХХ ст. Написана Саймоном в 1919–1921 рр. в Харківському комерційному інституті (Україна) та захищена в 1924 р. у Колумбійському університеті (США) магістерська дисертація стала підґрунтям становлення вченого як фундатора досліджень національного доходу, економічних циклів та економічного зростання. Ставши творцем теорії будівельних циклів – коливань тривалістю у 18–25 років, які пов'язані з періодичним масовим оновленням житла новим поколінням та вивчаючи особливості демографічних процесів, С. Кузнець відкрив закономірність динаміки цього явища та ряд важливих загальноекономічних закономірностей розвитку світової економіки.

Список використаної літератури

1. *Кладова А.* Нобеліати родом з України / А. Кладова // Дзеркало тижня. – 2010. – 16 жовт. (№ 38 (818)).
2. *Чекман І.* Україно, обітована земле мого серця! Нобелівські лауреати – вихідці з України / І. Чекман // Вісн. НАН України. – 2006. – № 10. – С. 44–53.
3. *Лауреати* Нобелівської премії. 1901–2001 : енцикл. довід. / ред. С. О. Довгий, В. М. Литвин, В. Б. Солоїденко. – К. : ДІА, 2001. – 768 с.
4. *Левченко О. С.* Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна / О. С. Левченко. – К. : Лілея, 2000. – 280 с.
5. *Чекман І.* Американський учений із Золочева / І. Чекман // Вісн. НАН України. – 2007. – № 7. – С. 48–50.
6. *Абліцов В.* Премія Нобеля – виноград, якого так хотілося лисиці / В. Абліцов // День. – 2006. – 4 листоп. (№ 191).
7. *Нобеліанти* родом з України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.if.ua/exhib/1350392664.html>
8. *Кузнец С.* Экономическая система д-ра Шумпетера, излагаемая и критикуемая ; Перлман М. Две фазы заинтересованности Кузнеця Шумпетером / С. Кузнец, М. Перлман ; сост. В. М. Московкин, Д. Ю. Михайличенко, пер. Е. Е. Перчик ; под ред. В. С. Пономаренко. – Х. : ИД «ИНЖЕК», 2013. – 128 с.
9. *Московкин В. М.* Неизвестный Семён Кузнец : учёба в Харькове / В. М. Московкин // Universitates. – 2010. – № 1. – С. 52–65.
10. *Аникин А. В.* Люди науки. Встречи с выдающимися экономистами / Аникин А. В. – М. : Дело Лтд, 1995. – 98 с.
11. *Филатов И. В.* Теоретическое наследие С. Кузнеця и проблемы модернизации постсоциалистических стран / И. В. Филатов // Социально-экономическая трансформация в России / под. ред. Е. А. Киселёвой. – М. : МОНФ, 2001. – С. 77–98.
12. *Fogel R. Simon S. Kuznets. 1901–1985: A Biographical Memoir* / R. Fogel // Biographical Memoirs. – Washington : The National Academy Press, 2001. – Vol. 79. – P. 205–209.
13. *Perlman M. Jews and Contributions to Economics : A Bicentennial Review* / Perlman M. // Judaism. – 1976. – Vol. 25, Iss. 3. (June). – P. 308.
14. *Weyl G. Introduction : Simon Kuznets, Cautious Empiricist of the Eastern European Jewish Diaspora* [Електронний ресурс] / G. Weyl // Kuznets S. Jewish Economies : Development and Migration in America and Beyond). – P. 51. – Режим доступу : http://home.uchicago.edu/weyl/Kuznets_Final_11_10.pdf.
15. *Абліцов В.* «Галактика «Україна». Українська діаспора : видатні постаті». – К. : КИТ, 2007. – 436 с.
16. *Лортикян Э. Л.* Украинские экономисты первой трети XX столетия : очерки истории экон. науки и экон. образования / Э. Л. Лортикян. – Х. : Харьков, 1995. – 196 с.
17. *Нариси з історії Харківського національного економічного університету : монографія* / Д. Ю. Михайличенко, В. Є. Єрмаченко, О. А. Сахно ; під заг. ред. В. С. Пономаренка. – Х. : ВД «ИНЖЕК», 2005. – 326 с.

18. *Харківський національний економічний університет : досвід перетворень, 2000–2010 роки* : монографія / В. С. Пономаренко, М. О. Кизим, Д. Ю. Михайличенко [та ін.] ; під заг. ред. В. С. Пономаренка. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2010. – 424 с.

19. *Кравец Т. П.* Харьковская высшая школа под управлением большевиков // Новая Россия. –1919 г. – 23 июня (№ 31).

20. *Goldthwaite R.* Association Notes: In Memoriam: Frederic C. Lane 1900–1984, Simon Kuznets 1901–1985 / R. Goldthwaite, M. Abramovitz // The Journal of Economic History. –1986. – 46 (1). – P. 239–246.